

Н. В. СМЕТАНІНА, О. М. РЯБОКІНЬ

Наталія Володимирівна Сметаніна, кандидат юридичних наук, асистент Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Олеся Миколаївна Рябокін, магістрант Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ВІКТИМНА ПОВЕДІНКА ЖЕРТВ «ЗЛОЧИНІВ НЕНАВИСТІ»

Статті 24 і 35 Конституції України встановлюють, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Проте расова, етнічна й національна ненависть та релігійні переконання сьогодні є новим викликом, який рік у рік набуває нових форм, які ще не отримали належної оцінки з боку суспільства. «Злочини ненависті» є відносно новою проблемою і для вітчизняних кримінологічних досліджень порівняно з аналогічними дослідженнями у західноєвропейських країнах та США.

У сучасній кримінологічній науці перспективним вбачається дослідження зв'язку злочинності і віктимності¹, що виступають своєрідними формами адаптації процесу девіантності до процесу змін соціальної структури². Дуже часто саме напружені взаємовідносини між злочинцем і жертвою найбільш суттєво впливають на рішучість особи вчинити злочин. Категорія «зв'язок злочинець-жертва» може і повинна стати реальним інструментом прогнозування кримінальної дійсності й максимального її зниження шляхом виявлення не тільки майбутніх злочинців, а й потенційних жертв³. Злочинність як явище не може існувати й поширюватися, якщо для цього не буде в суспільстві сприятливих умов. Серед іншого, до останніх належать такі: формування особистості жертви та набуття віктимності у процесі соціалізації, поширення віктимної моделі поведінки в усіх сферах суспільного життя, звикання основної маси людей до постійної загрози стати жертвою злочину, недотримання правил особистої безпеки в повсякденному житті основною масою людей⁴.

Над проблемою віктимної поведінки жертв насильства на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості та запобігання їй працювали такі вітчизняні дослідники, як Т. С. Безрук, О. В. Горбачова, Н. В. Дрьоміна-Волок, О. А. Мартиненко, Д. О. Назаренко, В. М. Панькевич, В. В. Рябінчак, А. В. Савченко, Н. В. Скляр та інші.

Психологія неприйняття та відкидання «чужого», поділ суспільства на категорії «ми» та «вони» і, як наслідок, – нетерпимість до представників іншої національності, віросповідання, носіїв мови набуває ознак небезпечної соціальної хвороби, що вимагає невідкладного державного, у тому числі й кримінально-правового та кримінологічного реагування. У Кримінальному Кодексі України «злочини ненависті» закріплені у ст. 67 як обтяжуюча обставина. У ст.ст. 115, 121, 122, 126, 127 та 129 містяться формулювання «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» в якості кваліфікуючої ознаки. У національному законодавстві визначення «злочинів ненависті» доводиться виводити із диспозиції ст. 161 КК України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками», як «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками», адже окремого визначення кримінальний закон не містить. У багатьох працях дослідників з цієї проблеми ст. 161 КК України називають «статтею привидом», тому що вона закріплена в законодавстві, але на практиці її майже не використовують.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) надає визначення злочинам ненависті як:

(А) будь-який злочин, зокрема проти життя, здоров'я або приватної власності, об'єкт якого був обраний через дійсний або уявний зв'язок потерпілого з групою, що характеризується спільними ознаками, які перелічені у частині другій (Б);

(Б) група може мати такі спільні ознаки: існуюча або уявна раса, національне або етнічне походження, мова, колір шкіри, релігія, стать, вік, психічні або фізичні особливості, сексуальна орієнтація, або будь-який інший аналогічний фактор».

У 2013 р. було обліковано 16 кримінальних правопорушень, що пов'язані з порушенням рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань, у 2014 р. обліковано

26 таких правопорушень (динаміка є позитивною і становить 62,5 %). За повідомленням Конгресу національних громад України жертвами нападів на ґрунті етнічної і расової ненависті в Україні у період 2010–2014 років стали 141 особа. За період з 2009 р. по 2014 р. Конгресом національних громад України повідомляється про 142 акти вандалізму на ґрунті етнічної та релігійної ненависті в Україні. У 2015 р. спостерігається деяке зростання вчинення злочинів ненависті. До Єдиного реєстру досудових розслідувань за цей період було внесено відомості про вчинення 79 таких злочинів. З їх числа: 49 злочинів, передбачених ст. 161 (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками) Кримінального кодексу України, за наступними категоріями: расизм/колір шкіри – 1; національна, етнічна належність – 24; мова – 2; антисемітизм – 4; релігія – 15; обмежені можливості – 2; сексуальна орієнтація – 1⁵.

Загальною ж тенденцією, яка спостерігалася протягом здійснення численних моніторингів, є високий рівень латентності цих злочинів. Часто жертви самі не зацікавлені в оприлюдненні факту злочину (наприклад, нелегальне перебування на території держави, проблеми з реєстрацією, страх депортації, помсти чи осуду)⁶.

У різних суспільствах жертвами «злочинів ненависті» стають різні групи – залежно від особливостей історичного, політичного та конфесійного розвитку країни, від рівня толерантності та відкритості щодо національних меншин. В Україні жертвами «злочинів ненависті» стають передусім роми, кримські татари, євреї, вихідці з країн Африки, Азії, Кавказу, ЛГБТ-спільноти⁷.

Злочини цієї групи виявляються у найрізноманітнішому спектрі дій: від вербальних закликів, спрямованих на розпалювання ворожнечі та ненависті, приниження честі й гідності, до насильницьких дій, включаючи пошкодження майна та вбивство. Вони можуть докорінно різнитись елементами, але об'єднуються у групу «злочини ненависті» саме завдяки мотиву - ненависті, неприязні, нетерпимості до людей, як реальних чи уявних членів відповідної групи. Обов'язковими складовими є злочин та мотив⁸. Основними проявами цих злочинів є: вбивство, фізичний напад/насилля, шкода майну, вандалізм, погрози, заклики до вчинення злочинів, домагання, корекційне насилля.

Щодо мотиву, то він може проявлятися в: уявній необхідності «захисту» від представників інших рас, національностей, релігій; бажанні показати «перевагу» представників однієї раси над іншими; ненависті до представників інших рас, націй або віросповідань.

У різних життєвих ситуаціях поведінка жертв може провокувати злочини ненависті, бути каталізаторами їх вчинення, наприклад, зневажливе ставлення до цінностей держави, суспільства, в якому вони перебувають; яскраві прояви зухвалої поведінки, публічне засудження національних традицій і релігійних свят тощо. Але є випадки, де саме існування особи може бути причиною ненависті та вчинення щодо неї в подальшому злочинів.

Індикаторами злочинів, що вчиняються на ґрунті ненависті, можуть виступати ознаки зовнішності потерпілої особи, які притаманні людям африканського, азіатського походження, при цьому вік, сімейний стан, місце роботи, рівень освіти й культури для злочинця значення не мають. Нападники, обираючи жертву, насамперед реагують на зовнішні чинники: колір шкіри; традиційний одяг релігійної або етнічної групи; релігійні символи, національні або етнічні символи, символи належності до субкультури; іноземну мову, якучують потенційні злочинці; особливості поведінки, якщо їх помітили потенційні злочинці: хрещення за іншими релігійними правилами або відмова від хрещення, ритуал певної релігії, поцілунок та знаки уваги осіб однієї статі тощо.

Експерт Конгресу національних громад України (далі – КНГУ) В. Лихачов поділяє жертви на групи традиційних меншин, тобто етнічних та релігійних меншин, які вже століттями живуть в Україні (євреї, кримські татари та роми) і групи «нових меншин», до яких зарахує іноземних студентів, бізнесменів, туристів, дипломатів та біженців з Азії, Африки, Кавказу, Близького й Середнього Сходу⁹.

Становище «нових меншин», на думку В. Лихачова, складніше, ніж традиційних, які живуть в Україні декілька століть. Вихідці з Африки, Азії та Кавказу значно частіше стають жертвами злочинів на ґрунті ненависті. Якщо говорити про релігійні меншини, то це, наприклад, євреї, яких легко впізнати за характерними ознаками - одяг, зачіска і т.д. У випадку з мусульманами приводом для агресії може стати хіджаб.

Злочини та інциденти на ґрунті ненависті часто залишають у жертви страх наступних нападів та ще більшого насильства. Крім цього, вони сигналізують, що жертва не визнається частиною суспільства, в якому проживає. Як показують дослідження, постраждали від «злочинів ненависті» відчувають більше негативних емоцій, ніж жертви інших злочинів. Бездіяльність або реакція, що принижує гідність жертви, може завдати ще більшої шкоди вже травмованій людині. Така вторинна віктимізація може мати місце, зокрема, коли представники суспільства (правоохоронці, працівники соціальних служб, лікарі чи судді) заперечують або применшують серйозність вчиненого злочину. Для багатьох жертв злочинів ненависті вторинна віктимізація призводить до навіть більшого приниження, деградації та ізоляції.

Злочини на ґрунті ненависті мають такий самий руйнівний вплив на сім'ю та друзів жертви, а також тих, хто поділяє із нею ознаки, що стали приводом для упередженого ставлення та ненависті, викликавши напад. Інші члени групи, проти якої спрямовано злочин на ґрунті ненависті, можуть не лише переживати через загрозу майбутніх нападів, а й зазнати такого самого психологічного впливу, як і сама жертва. Ці наслідки посилюються, якщо жертви належать до групи, яка зазнавала дискримінації або була предметом упередженого ставлення протягом кількох поколінь¹⁰. Якщо злочини ненависті не розслідуються ретельно та

не переслідуються в судовому порядку, це може стати сигналом для злочинців, що вони можуть вільно продовжувати свою діяльність, яка заохочуватиме інших до скоєння схожих злочинів. Безкарність виконавців «злочинів ненависті» підвищує загальний рівень злочинності. У найгірших випадках злочини ненависті можуть призвести до нападів з боку жертв, які стають початком спіралі насильства. Моделі «злочинів ненависті» можуть стати важливим індикатором «тріщин» у суспільстві та раннім попередженням початку соціального або етнічного конфлікту, який не слід ігнорувати.

Стаття 7 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (від 6 вересня 2012 р.) встановлює основні напрями державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації і зазначає, що державна політика щодо запобігання та протидії дискримінації спрямована на: недопущення дискримінації; застосування позитивних дій; створення умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації та забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації; виховання і пропаганду серед населення України поваги до осіб незалежно від їх певних ознак, поширення просвітницької діяльності у цій сфері.

Основною ж проблемою протидії «злочинам ненависті» в Україні є проблема порушення кримінального провадження за відповідною статтею Кримінального кодексу України. Працівники правоохоронних органів допускають помилки при кваліфікації відповідних діянь, а жертви неохоче повідомляють про вчинення злочинів на ґрунті ненависті.

Позитивним проявом протидії цим злочинам є створення у 2016 р. у відділі міжнародної комунікації Головного слідчого управління Національної поліції України Національного контактного пункту від України з питань злочинів, учинених на ґрунті ненависті. Значимість цієї структури важко переоцінити, адже її діяльність націлена на об'єктивну оцінку стану злочинів в країні на підґрунті расизму, національної та етнічної належності, мови, антисемітизму, релігії¹.

Для вирішення цієї актуальної проблеми необхідно удосконалити систему повідомлень та обліку цих злочинів (наприклад, шляхом активізації інституту перенаправлення жертв, створення лінії довіри); розвивати координацію та співпрацю правоохоронних органів з громадськими організаціями; проводити національні кампанії щодо здійснення заходів, спрямованих на боротьбу зі «злочинами ненависті» (різноманітні культурно-освітні фестивалі).

¹ Потерпілий від злочину (міждисциплінарне дослідження) : моногр. / колектив авторів ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х. : Вид-во Кроссроуд, 2008. – 364 с.

² Туляков В. А. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми) / В. А. Туляков. – Одеса : Юридическа література, 2000. – 336 с.

³ Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. Ю. Юрченко; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 16 с.; Сметаніна Н. В. Злочинність і віктимність: питання взаємозв'язку і захист прав потерпілих / Н. В. Сметаніна // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні : матеріали «круглого столу» в рамках VII Всеукр. фестивалю науки, 25 квітня 2013 р. : 20 років НАПрН України / НАПрН України, НДІ вивчення проблем злочинності, Всеукр. громад. орг. «Асоціація кримінального права». – Х. : Право, 2013. – С. 252–254. – С. 252.

⁴ Головін Б. М. Кримінологічне поняття віктимізації / Б. М. Головін // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2015. – № 15. – Т. 2. – С. 93–96. – С. 93. – (Серія «Юриспруденція»).

⁵ У Нацполіції створено контактний пункт від України з питань злочинів, учинених на ґрунті ненависті (ІНФОГРАФІКА) / Головне слідче управління Національної поліції України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lv.npu.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/printable_article/1830725

⁶ Горбачова О. В. Злочини ненависті: аналіз поняття та проблеми виявлення / О. В. Горбачова // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – 2009. – Вип. 45. – С. 68–74.

⁷ Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: моногр. / Д. О. Назаренко ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х. : Діса плюс, 2013. – 524 с. – С. 249; Дрьоміна-Волок Н. В. Расова дискримінація і злочини, вчинені на ґрунті ненависті («hate crimes») / Н. В. Дрьоміна-Волок // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 11 (№ 11–12). – С. 211–215.

⁸ Горбачова О. В. Вказана праця. – С. 69.

⁹ Дискримінація по-українськи: проблема існує, але її не існує : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/articles/dyskryminatsiya-po-ukrajinski-problema-isnuje-ale-jiji-ne-isnuje/>

¹⁰ Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування. Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ // Оpubліковано Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/node/180336> – С. 18.

¹¹ У Нацполіції створено контактний пункт від України з питань злочинів, учинених на ґрунті ненависті (ІНФОГРАФІКА) / Головне слідче управління Національної поліції України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lv.npu.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/printable_article/1830725

Резюме

Сметаніна Н. В., Рябокін О. М. Віктимна поведінка жертв «злочинів ненависті».

У статті досліджено особливості віктимної поведінки жертв «злочинів ненависті». Значну увагу приділено визначенню та характеристиці проявів таких злочинів. Надається віктимологічна характеристика жертв «злочинів ненависті» в Україні. Проаналізовано наслідки «злочинів ненависті» та механізми вторинної віктимізації.

Ключові слова: «злочини ненависті», жертва, віктимність, віктимологічна характеристика, психологія неприйняття.

Резюме

Сметанина Н. В., Рябоконт О. М. Виктимное поведение жертв «преступлений ненависти».

В статье исследованы особенности виктимного поведения жертв «преступлений ненависти». Значительное внимание уделено определению и характеристике проявлений таких преступлений. Предоставляется виктимологическая характеристика жертв «преступлений ненависти» в Украине. Проанализированы последствия «преступлений ненависти» и механизмы вторичной виктимизации.

Ключевые слова: «преступления ненависти», жертва, виктимность, виктимологическая характеристика, психология неприятия.

Summary

Smetanina N., Riabokin O. Victimization behavior of victims of «hate crimes».

In article were researched features of victimization behavior of victims of «hate crime». Special attention is given to a definition and characterization incident of such crimes. Victimological characteristic victims of hate crimes in Ukraine is given. «Hate crimes» consequences and mechanisms of secondary victimization were analyzed.

Key words: «hate crime», victim, victimization, victimological characteristic, psychology non-acceptance.